

O EXEGEZĂ HRISTOLOGICĂ A BĂTĂLIEI DE LA RAFIDIM (IEȘ. 17:8-16)*

EUSEBIU BORCA
Centrul Universitar Nord, Baia Mare
beusebiu@yahoo.com

Abstract: The historical event of the struggle between the Israelites and the Amalekites was as real as possible. However, Amalek is also the symbol of sin, which endangers human salvation. As Amalek did not allow the Israelites to enter to the Land of Promise, sin would not allow them to enter the Kingdom of God. Such an enemy can be defeated as long as Moses' hands are lifted, which foreshadows the Holy Cross, the weapon with which sin can be overcome. While Joshua was fighting with the Israelites against the Amalekites to win the battle, Moses stood on a mountain with his hands outstretched in the form of a cross. These are prefigurations of the struggles that Christians must face daily, struggles with sin, in which Christ and the sign of the Cross (foreshadowed by Joshua and the outstretched hands of Moses) are essential weapons.

Keywords: Rafidim, Moses, Amalek, Cross, wars, Bible.

1. Rafidim – coordonate geografice, istorice, biblice și simbolice

Localizarea geografică a acestei locații, la cel puțin o zi de marș până la Sinai (MLD 1991, 219), este conformă cu datele scripturistice. Așadar, Rafidim (רפידים, Ραφιδιμ)¹ sau Refidim (DB3 1998, 89; Fărăgău 2012, 164) se afla între pustia Sin și muntele Sinai (DB3 1998, 189), deci la vest de Sinai (DB1 1995, 39). Conform celei de a patra cărți a Pentateuhului, în lista popasurilor poporului ales, prin pustiu, între Sin și Rafidim, se amintesc alte două opriri, la Dofca și Aluș (Num. 33:12-13). A doua carte a Pentateuhului, însă, omite aceste opriri și îi prezintă pe israeliți părăsind pustia Sin și „tăbărând apoi la Rafidim” (Ieș. 17:1), iar „în cea de a treia lună de la ieșirea fiilor lui Israel din țara Egiptului, [...] au ajuns ei în pustia Sinai. Au plecat deci de la Rafidim, au ajuns în pustia Sinai, și acolo a tăbărât Israel, în fața muntelui” (Ieș. 19:2-3). Așadar, pentru a ajunge la Rafidim, în sudul peninsulei Sinai, în zona lanțului muntos sinaitic, poporul a străbătut platoul înalt și pietros din nordul peninsulei Sinai și apoi brâul larg de nisip galben și gresie de la mijlocul aceleiași peninsule (Fărăgău 2012, 164). Tradiția creștină plasează Rafidimul pe locul unde azi se află oaza Feiran, cea mai mare din Sinai, numită și „Perla Sinaiului” (DDL5, col. 982, 984), la 60 de km de Mănăstirea Sfânta Ecaterina.

* *A Christological Exegesis of the Battle of Rafidim (Ex. 17: 8-16).*

¹ Am redat cuvintele ebraice după *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, K. Elliger, W. Rudolph et al. (eds.), Stuttgart, Deutsche Bibelstiftung, 1967-1977-1997.

Din punct de vedere istoric, evenimentele relatate în aceste versete aparțin epocii întoarcerii din exodul egiptean. Israelii tocmai au străbătut un drum lung și dificil și au ajuns la hotarele unui pământ locuit. Acolo, în preajma ținutului unde, odinioară, părinții lor au viețuit și unde Dumnezeu le-a făgăduit că le va dăruia moștenire, deși au sperat că vor duce o viață liniștită, poporul care locuia în acel ținut i-a întâmpinat gata de atac. Amaleciții au adunat oaste, au fost mobilizate trupe proaspete împotriva unui popor istovit de drum, lipsit de hrană și apă (PHILON, MOISE, 96).

Contextul biblic trebuie și el amintit pentru a putea poziționa corect evenimentele relatate de versetele puse în discuție. Ajunși pe celălalt mal al Mării Roșii și scăpați de oastea egipteană, când încă se mai auzea ecoul cântării lui Moise și a lui Mariam, printre dunele de nisip, dealurile și stâncile din pustiu Șur, poporul ales trebuia să învețe să-L recunoască pe Iahve drept singurul lor Dumnezeu, ceea ce presupunea o manifestare fermă a sentimentului de încredere din partea israeliților. Prin pustiu, Dumnezeu le poartă de grijă (apă potabilă, prepelițe, mană etc.), dar îi și pune la încercare. Apariția lipsurilor însă îi face pe israeliți să uite toate dovezile de iubire și putere cu care divinitatea i-a înconjurat și să „murmure împotriva lui Moise” (Ieș. 15:24), ceea ce trădează conflictul spiritual în care se aflau, căci „toată obștea fiilor lui Israel a cântat împotriva lui Moise și Aaron” (Ieș. 16:2) și, implicit, „împotriva lui Dumnezeu” (Ieș. 16:7-8).

Chiar prima parte a acestui capitol (Ieș. 17:1-7) relatează un astfel de eveniment, lipsa apei potabile ducându-i la ceartă și reproșuri la adresa lui Moise, care au culminat chiar cu ispitirea lui Dumnezeu: „Oare este Domnul în mijlocul nostru sau nu?” (Ieș. 17:7). Prin lipsuri, Iahve încearcă să-i învețe că nu lipsa hranei este adevărata problemă a poporului, ci recunoașterea, credința, încrederea, respectul pentru Dumnezeu care petrecea alături de ei, prin pustiu. Poporul însă prețuia mai mult mâncărurile și apa, decât prezența lui Dumnezeu în mijlocul taberei. Belșugul de pâine, carne și apă a vădit exact ceea ce a scos la iveală și lipsa acestora: „nu foamea și setea erau cauza neascultării lui Dumnezeu, ci egocentrismul lor, al cărui prim rezultat constă în lipsa de respect pentru Dumnezeu. Ei nu învățaseră că, de fapt, nu pâinea și apa sunt lucrul cel mai de preț în tabără, ci însăși prezența lui Dumnezeu” (Fărăgău 2012, 163). Neputând fi explicate, minunile trebuie crezute, altfel „înseamnă că nu ai habar de Dumnezeu și n-ai căutat niciodată să-L cunoști” (PHILON, MOISE, 95). În acest text este cuprinsă încă o informație extrem de importantă. Versetul 14 conține cuvinte divine, Însuși Dumnezeu se adresează astfel lui Moise: „Scrie aceasta' ntr' o carte”. Această poruncă divină aduce textului sacru un indiciu important, valoros, de netăgăduit, referitor la paternitatea mozaică a materialului. Valorizând corect această informație, disputa referitoare la autorul acestui text, chiar al întregii cărți a Exodului, adică Moise versus scriitorii anonimi care au redactat documentul jahvistic (conform teoriei lui Wellhausen), poate fi tranșată destul de ușor, în favoarea primului (consideră teologia ortodoxă/tradițională). Altfel, acest pasaj este catalogat drept o „povestire veche, probabil jehovistă” [sic!],

o tradiție a triburilor din sud, iar localizarea ei în Rafidim este un adaos redacțional (*Bible de Jérusalem*, ap. MLD 1991, 219).

Într-o cheie simbolică, textul se deschide unei interpretări spirituale. Ajungerea israeliților la Rafidim este o realitate istorico-geografică, însă prin etimologia toponimiei acestui loc, care poate fi tradus prin: „lărgime” (Uscă 2002, 85) sau „spațiu larg” (DB3 1998, 189) sau „sănătatea judecății”², se indică faptul că numai cei care reușesc să depășească obstacolele pustiei ajung în locul unde, cu ajutor divin, pot birui dușmanii.

În versetul 8, pentru prima oară, apare numele Iosua³ (sau Isus Navi), urmașul lui Moise la conducerea poporului (PSB 6, 230-231), dar și închipuire a lui „Isus, nu fiu al omului, ci Fiul al lui Dumnezeu, arătat în preînchipuire, în trupul lui Isus al lui Navi” (PSB 1, 130).

În urma unui demers exegetic de natură duhovnicească sau hristologică, putem desprinde ideea că Iosua este tipul lui Iisus Hristos. Astfel, înțelegem de ce Iosua/Isus este singurul în stare să-și aleagă bărbați destoinici pentru a învinge dușmanii și de ce, când războiul este iminent, este invocat „fericitul nume al lui Iisus”. Iată, deci, cu ce ocazie „pentru întâia oară Moise l-a chemat pe Iisus”. Această acțiune prin care Moise îl cheamă pe Iosua semnifică Legea care Îl invocă pe Hristos (ORIGEN, EX., 319, 321). Moise nu poate alege bărbați puternici, aceasta o face Iosua (adică Iisus, care a zis: „Nu voi M-ați ales pe Mine, ci Eu v-am ales pe voi”, cf. Ioan 15:16), prin Legea cea nouă. Așadar, Iisus Hristos este „căpetenia celor aleși”, „conducătorul celor puternici, El este cel ce se luptă cu Amalec” (ORIGEN, EX., 321), El „conduce într-adevăr o oștire” (PSB 6, 231), în timp ce Moise stătea, pe munte, cu mâinile ridicate⁴. Iată că tipul, „închipuirea”, a fost dată prin Moise, însă „adevărul a fost adus de către Iisus Hristos” (IOAN GURĂ DE AUR, 72).

2. Amalec – dușmanul poporului ales

Amalec (᾿Αμαλήκ, אֲמָלֵק – *Amalech*), întâlnit și sub formele *Amalek* (S1 2004), *Amalic* (ISAIA PUSTNICUL, 64) sau *Amaleh* (ORIGEN, EX., 319), este un personaj istoric. A fost nepot al lui Isav/Esau (Fac. 36:12). Ada și Esau l-au avut fiu pe Elifaz, care, împreună cu țiutoarea sa, Timna, l-au avut pe Amalec. Urmașii acestuia, amaleciții,

² Origen explică traducerea aceasta punând-o în legătură cu deșertul Sinai, pe care-l tâlcuiește „ispită”. Astfel, se arată că numai cel care iese cu bine din ispită, unul care, deși încercat în ispite, n-a fost rănit (mortal, din punct de vedere duhovnicesc), unul ca acesta, în ziua judecății, va fi sănătos (ORIGEN, EX., 315 și 317).

³ Din tetragrama divină יהוה – *Iahve* „Domnul” derivă termenul ebraic יהושע – *Iehoșua*, din care s-au format atât numele *Iosua*, cât și *Isus*. Dacă Osia înseamnă „mântuire”, Moise îi schimbă numele în Iosua, care înseamnă „Domnul este mântuire” sau „Domnul mântuiește” (Anania, nota d, în BSS 2001, 171).

⁴ Mâinile ridicate ale lui Moise închipuie vederea înțelesurilor mai înalte ale legii, iar aplecarea lor către pământ semnifică tâlcuirea mai umilă și mai coborâtă a legii, după literă (PSB 29, 69).

au ajuns un trib mândru (Brown 2007, 231) din apropiere de Cadeș (DB1 1995, 39) sau Ain-Mișpat (Fac. 14:7). Iosif Flaviu îi localizează în cetățile „Gobolitis și Petra”, din Arabia Petrea, Negeb și Muntele Seir, considerându-i „și cei mai războinici dintre neamurile învecinate” (JOSEPHUS FLAVIUS, 133).

Amaleciții erau o populație nomadă, din deșertul Sinai (Usca 2002, 85), care locuia în partea de Sud a Palestinei (miazăzi, cf. Num. 13:29) sau „pe vale [...] către pustie [...] spre Marea Roșie” (Num. 14:25), aproape de Egipt („Saul l-a bătut pe Amalec, de la Havila până la Șur, adică până în fața Egiptului”, 1Reg. 15:7). Amaleciții au fost un popor care nu s-a temut de Dumnezeu (Stancu 2018, 23), căci atunci când israeliții erau „pe drum, la ieșirea din Egipt”, le-a „stat la drum împotriva” și le-a „retezat partea de dinapoi a oastei – pe cei slăbiți din spatele tău”⁵ și, în timp ce poporul ales era „înfometat și sleit” (Deut. 25:17), ei i-au atacat pe copiii lui Israel, la Rafidim (DB3 1998, 189).

Origen ne îndeamnă să observăm cum Amalec l-a întâlnit pe Israel pe drumul pribegiei prin pustiu, dar nu a reușit să-i taie capul, ci numai coada adică, a putut să-i atingă doar pe cei care erau plasați în spate, pe cei care mergeau ultimii, care nu erau atenți la ceea ce se întâmpla înaintea⁶. Deci, cel care se poziționează în spate se află în pericolul de a fi tranșat de Amalec (ORIGEN, NOMBR., 380). Aceasta a fost prima lor întâlnire, în urma căreia amaleciții au intrat „sub un blestem permanent” (DB, 30). O altă confruntare are loc la un an distanță, după raportul adus de cele douăsprezece iscoade, poporul ales ignoră porunca divină dată lui Moise și încearcă să pătrundă în sudul Palestinei, iar drept consecință a neascultării amaleciții îi înfrâng la Horna (Num. 14:43, 45).

Deși erau înrudiți (având ca strămoș comun pe patriarhul Isaac), acest popor îi oprima pe israeliți în mod constant (Stancu 2018, 23). De aceea, au fost blestemați („[...] spune-i lui Iosua că pomenirea lui Amalec o voi șterge din cele ce sunt sub cer. [...] Căci cu mână tainică îl va bate Domnul pe Amalec din neam în neam”, Ieș. 17:14, 16) pentru că au încercat să împiedice poporul să primească moștenirea pe care Dumnezeu le-a destinat-o (Brown 2007, 231). Datorită acestui aspect, Dumnezeu, prin gura lui Samuel, a poruncit regelui Saul stârpirea amaleciților („Domnul te-a trimis la drum și ți-a zis: «Du-te și nimicește-i pe cei ce au păcătuit împotriva mea, pe amaleciți, și să-i bați până ce cu totul îi vei stârpi»”, 1Reg. 15:18). Chiar și în timpul regelui David, amaleciții sunt amintiți drept persoane foarte dure și viclene (Stancu 2018, 23), care atacă săracii, distrug recolta, dau foc orașelor și iau oameni în robie (1Reg. 30:1-2).

Vechiul Testament trebuie supus unei analize tipologice, de unde nu trebuie să lipsească exegeza hristologică. În sens simbolic, amaleciții erau un „popor păcătos”

⁵ Este vorba despre ariergardă (Anania, nota a, în BSS 2001, 230).

⁶ Se referă la cei care, în lucrarea lor spirituală, demonstrează lășitate și slăbiciune, cei care sunt neglijenți (André Mehat, nota 1, în ORIGEN, NOMBR., 380).

(AUGUSTIN, 156), un „popor hoț”, „care fură de la oameni” (Stancu 2018, 22), e „poporul care linge” (PHILON, LEGI, 124), un popor „războinic” (Usca 2002, 85), dar și un popor care îndeamnă la „lenevie” (ISAIA PUSTNICUL, 64-65). Tradus prin „cel care devorează poporul” sau „cel care deviază poporul”⁷, numele lui Amalec este simbol al cărnii, fiind și nepot al lui Esau, cel care a preferat o simplă linte în schimbul dreptului de întâi născut (Fac. 36:12). Tot el a fost cel dintâi care s-a opus poporului ales, imediat după botezul lor „în nor și în mare”.

Amalec (al cărui nume înseamnă atât ‘războinic’, cât și ‘lenevie’) se afla în permanentă dușmănie cu poporul ales, se războia cu Israel (al cărui nume înseamnă: „bărbatul/mintea care vede pe Dumnezeu”) și căuta să-l abată de la cugetarea celor înalte (Usca 2002, 85). Când omul începe să fugă de voile lui și părăsește păcatele lui și aleargă la Dumnezeu, lenevia (plictiseala) este cea dintâi cu care se războiește, voină să-l întoarcă iarăși la păcate (ISAIA PUSTNICUL, 65).

Amalec simbolizează patima care „devorează, înghite și soarbe tot sufletul, nelăsându-i nici o scânteie de virtute” (PHILON, LEGI, 124). Așadar, trebuie să ne înarmăm pentru a-l înfrunta pe „Amalec cel nevăzut” (Usca 2002, 86), care trebuie biruit, căci este chipul lui Satan (care caută mereu să facă rău). Coabitarea cu răul poate avea consecințe dezastruoase, căci, de exemplu, înlăturarea regelui Saul de la tron a fost tot o consecință a crucurii lui Agag⁸, regele amaleciților (1Reg. 15:9).

Deși unii cercetători susțin că, în secolul al VIII-lea î.Hr., „amaleciții dispar cu desăvârșire” (Ion Acsan, în JOSEPHUS FLAVIUS, 136) din istorie, ultimul amalecit despre care relatează Scriptura este „Aman, fiul lui Hamadata Agaghitul, din țara Agag” (Est. 3:1). Acesta, descendent probabil din Agag (regele amalecit), a fost spânzurat ca urmare a planului său de a nimici pe toți iudeii (Mackintosh 2012, 200).

Chiar dacă în anumite perioade ale istoriei, vremelnic, Amalec era „cel dintâi dintre neamuri”, pentru purtarea sa față de poporul ales, „seminția lui va pieri” (Num. 24:20). Așa cum ne relatează și Scriptura, lupta împotriva lui Amalec (chipul

⁷ Origen acordă o mare importanță numelor proprii, căutând să descopere cât mai multe taine din analize etimologice. De exemplu, locația Cadeș poate fi tradusă prin „sfințire”, sau „cel care e sfânt”, Ain-Mișpat – „fântâna judecății”, Elifaz – „Dumnezeu m-a dispersat/împrăștiat/risipit”, Timna – „cea care s-a lepădat de sine (cea degenerată, cea decăzută, lepădătură, eșec)” (ORIGEN, NUM., 117).

⁸ Conduita lui Samuel nu trebuie considerată un act de cruzime sau un sacrificiu uman cerut de Dumnezeu, ci pur și simplu executarea unui ordin divin, de a-l trata pe inamic conform cu rigoarea care se impune în timp de război (Bergier 1842, 50). Samuel îl judecă pe Agag conform Legii Talionului: „Așa cum sabia ta a lăsat femeii fără copii, tot astfel, fără copii, va rămâne mama ta între femei”, 1Reg. 15:33 (P. Renard, „Agag”, în DDLB1, col. 260). Pentru că în Textul Masoretic (nu și în Septuaginta, unde avem numele Gog), acest termen este întâlnit și în cartea Numeri (24:7), se consideră că „ar fi un titlu comun dat regilor amaleciți” (M. A. MacLeod, „Agag”, în DB, 16), asemenea celui de faraon, în Egipt, și care ar putea însemna ‘strălucitor’ sau ‘scânteietor’ (DB1 1995, 21).

lui Satan) va mai dura mulți ani, însă, cu toate acestea, Amalec/Satan este condamnat deja: „cu mână tainică îl va bate Domnul pe Amalec din neam în neam” (Ieș. 17:16). Deoarece Amalec este „inamicul Israelului”, poporul lui Amalec este asimilat puterilor întunericului, conduse de diavol. Astfel înțelegem și mai bine cine este acest Amalec, pe care Însuși Dumnezeu l-a atacat (ORIGEN, NUM., 117) „cu mână tainică” (Ieș. 17:16).

3. „Atunci a zis Domnul către Moise: «Scrie acestea' ntr' o carte, spre aducere aminte»” (Ieș. 17:14)

Aceste cuvinte sunt foarte importante pentru că ele sunt rostite de Însuși Dumnezeu, care îl îndeamnă pe Moise să păstreze în scris evenimentele la care este părtaș, pentru ca și generațiile următoare să afle relația strânsă, de iubire, dintre Dumnezeu și poporul ales.

Verbul folosit de Dumnezeu este la modul imperativ: כָּתַב – *ketov* „scrie!”, de la forma כָּתַב – *katav* „(el) a scris”. Cu toate că acest verb are aproape 300 de ocurențe în textul Vechiului Testament, abia aici, în cartea a doua a Pentateuhului, este folosit pentru prima oară. Acest aspect i-a făcut pe unii comentatori biblici să considere că acest fragment a fost „prima scriere care a devenit Scriptură” (Watson 2018, 76).

Apoi, pe muntele Sinai, Dumnezeu îi poruncește, tot lui Moise, pentru a doua oară, să scrie. Când primește, pentru a doua oară, Decalogul, la porunca lui Dumnezeu, Moise este nevoit, de data aceasta el, să scrie pe table cuvintele legământului: „Scrie-ți cuvintele acestea, că pe temeiul acestor cuvinte închei Eu legământ cu tine și cu Israel” (Ieș. 34:27). Este interesant că, pe lângă Moise, Dumnezeu va mai discuta la fel de direct și pe aceeași tonalitate (imperativă) doar cu profetul Isaia, căruia îi adresează același îndemn: „Scrie!”. Așadar, acest text este important și datorită faptului că aici, pentru prima oară, Moise este menționat ca autor al cărților lui (Anania, nota h, în BSS 2001, 97).

Decretele și intențiile divine, prezentate în Cartea Sfântă, trebuie puse în aplicare cu exactitate, fiind sigure, certe și adevărate. Ele au fost relatate de aghiografi în cuprinsul Bibliei, dar, în primul rând, aceste fapte sunt „notate, întipărite și gravate în mintea veșnică a lui Dumnezeu” (vezi Gill, *Exposition of the Bible*). Conform profetului Daniel (10:21), Biblia este „scriptura adevărului” (BSS 2001, 1122), sau, conform LXX și traducerii lui Teodotion: „înscrisul adevărului”, respectiv: „scrierea adevărului” (S6/II 2008, 493).

Utilizarea acestui verb implică mai mult decât notarea unui lucru, doar pentru a fi ținut minte. Termenul se referă la caracterul neschimbător și obligatoriu al Cuvântului lui Dumnezeu. Ceea ce a spus Dumnezeu este stabilit și se va întâmpla (Watson 2018, 76). Această poruncă, de a scrie cele întâmplate, a fost dată tocmai pentru ca „numele lui Iisus să fie întotdeauna în urechile” celor care vor urma. Astfel se va arăta că „Acesta este acela care va șterge de sub cer pomenirea lui

Amalec”. Dumnezeu ne-a „lămurit că numai prin Iisus cel răstignit” va nimici pe demoni (PSB 2, 247), vestind astfel biruința lui Israel asupra lui Amalec, adică a lui Hristos asupra demonilor. Esențial pentru doctrina autorității biblice este să înțelegem că lucrurile sunt stabilite în cer, și nu pe pământ, și nici în funcție de crezul personal al omului (Watson 2018, 76).

4. Războiul și Biblia

Când încercăm să abordăm o astfel de temă, e necesar să răspundem unor întrebări care par a pune la îndoială conceptul de dreptate divină (teodiceea): Cum poate un Dumnezeu iubitor să fie atât de însetat de sânge? Care este locul creștinului în război? Există așa-numitul război drept?

În Vechiul Testament întâlnim destule referințe la război (Ieș. 17:16, Num. 31:14-24), la lupte (Deut. 20:1-4, Jud. 3:1-4, 1Reg. 14:20-23, Ecles. 3:8), îndemnuri la distrugerea aparent nemiloasă a canaanitilor: bărbați, femei, chiar și copii (Ios. 4:13; 6:3; 8:1-3; 10:24-26; 11:18-23), care pot să îi îngrozească pe unii creștini. În Vechiul Testament, Dumnezeu, prin poporul Său, aduce judecată asupra popoarelor idolatre (Deut. 13:12-17), care, datorită acțiunilor lor înfiorătoare înfăptuite în numele „zeilor”, nu lăsau israeliților o altă opțiune decât distrugerea, ca singura posibilitate de purificare (Watson 2018, 336).

Termenul ebraic pentru *război* este מִלְחָמָה – *milchama*, substantiv care provine de la verbul חָמַח – *lacham* și care înseamnă „(el) a luptat”, „(el) a dus o luptă, o bătălie, un război”. Pentru că în limba ebraică termenii „război” și „pâine” se scriu identic (sunt omografe, au aceleași consoane, dar se pronunță diferit, căci au vocale diferite), pe baza acestei similitudini, din punct de vedere semantic, am putea construi următoarea afirmație: celor care ascultă poruncile divine, Dumnezeu le trimite pâine, חֶמֶן – *lecham*, însă celor neascultători le trimite război, חָמַח – *lacham*.

Relația poporului ales cu amaleciții este indicată prin șapte verbe, prin care se arată cum Dumnezeu se va răzbuna pe acest popor, cum îi va pedepsi⁹ pentru ceea ce au făcut: „[...] atacă¹⁰ pe Amalec [...] nimicește/distruge¹¹ toate ale lui [...] Să nu-i cruți¹², ci să dai morții¹³ [...] distruge-i¹⁴ pe amaleciți și luptă¹⁵ împotriva lor până îi veți stârpi/termina¹⁶” (1Reg. 15:2-3, 18). Pe de altă parte, cel care nu respecta Tora

⁹ Cf. פָּקַד – *pacad* „a pedepsit”.

¹⁰ Cf. נָכַח – *naca* „a atacat”.

¹¹ Cf. חָרַם – *charam* „a distruge”.

¹² Cf. וְלֹא חָמַח – *ve-lo chamal* „nu a cruțat”.

¹³ Cf. מוּת – *mut* „a omorât”.

¹⁴ Cf. חָרַם – *charam* „a distruge”.

¹⁵ Cf. חָמַח – *lacham* „a luptat”.

¹⁶ Cf. כָּלָה – *cala* „a terminat”.

divină și nesocotea una din poruncile ei importante, făcându-se vinovat de crimă (Ieș. 21:12) sau incest (Lev. 20:11), era pedepsit cu moartea, מות – *mut*.

Este interesant de observat că interdicția: „Să nu ucizi” (Ieș. 20:13), pentru care se folosește un alt verb, ראצח – *raʿach*, se referă la intenție, la premeditare, la o răutate față de o persoană, și nu se aplică situației de război (Stancu 2018, 221).

Războiul nu este niciodată ceva bun, dar sunt cazuri când este necesar (Stancu 2018, 221). În acest sens, în gândirea rabinică, războiul împotriva lui Amalec era considerat un „război obligatoriu”, מלחמה חובה – *milbemet hova*, asemănător cu războiul de autoapărare, care era „prescris de Lege”, מלחמה מצוה – *milbemet miʿva*, însă total diferit de războiul de expansiune, care era facultativ (îngăduit), מלחמה רשות – *milbemet rešut* (DCI, 282).

Dintr-o perspectivă teologică negativă, războiul este consecința păcatului și a necredinței popoarelor. Într-o astfel de lume afectată de păcat, oamenii sunt păcătoși, nu cunosc „calea păcii” (Rom. 3:10-18) și războiul este inevitabil. Însă, dintr-o perspectivă teologică pozitivă, războiul poate fi modalitatea de a-i împiedica pe cei răi să facă răutăți, în continuare (Stancu 2018, 221).

Războiul înțeles ca luptă poate să capete un aspect pozitiv. De exemplu, acolo unde totul este întuneric, nu există nici conflict, însă, când apare lumina, care reprezintă lupta interioară, intră în conflict cu întunericul și, pe loc, caută să-l alunge. La fel și în sufletul omului, în astfel de cazuri, „Darul Duhului Sfânt conduce la conflict”, după cum Hristos a luptat pentru noi, Duhul, care locuiește în noi, luptă în noi (Mackintosh 2012, 199, 201).

Deși în lumea căzută războiul nu poate fi evitat, Dumnezeu Vechiului Testament, același cu Dumnezeu Noului Testament, nu aprobă întotdeauna războiul (Stancu 2018, 222), ci îndeamnă la iubire frățească, la blândețe, la rugăciune, amintindu-ne că „pacea lui Dumnezeu [...] covârșește toată mintea” și păzește „inimile și cugetele întru Hristos Iisus” (Filip. 4:7).

Lupta împotriva răului este justă, pentru că nu este vorba despre un război împotriva unui stăpân ales sau care a fost instalat de drept (poate a fost instalat democratic, dar nu și teocratic), ci este o luptă de rezistență, împotriva unei invazii (Watson 2018, 336). Lupta pe care suntem chemați să o ducem nu este altceva decât o mărturisire a Binelui, care automat înseamnă o împotrivire a intervenției răului în creația bună a lui Dumnezeu. Așadar, lupta care contează, cea pe care trebuie să o ducem, în lumea aceasta, este, în special, una spirituală, împotriva puterilor nevăzute.

Mai importantă decât realitatea înfricoșătoare a unui război fizic este recunoașterea existenței unui război spiritual sau duhovnicesc. Apoi, e foarte important să înțelegem războiul în care suntem angajați (Watson 2018, 337) și să alegem să luptăm „lupta cea bună [...]” (2Tim. 4:7).

Scriptura ne arată că unele lucruri se petrec pentru că trebuie să se petreacă, iar omul, deși este liber, nu se poate sustrage, pentru că face parte din această lume, în care fiecare acțiune externă îl afectează, până la urmă, într-o mai mare sau mai mică

măsură și pe el. La un moment dat, în viața fiecărui om este „o clipă prielnică și o vreme pentru orice mișcare de sub cer”, în consecință, „o vreme este pentru război și o vreme pentru pace” (Ecles. 3:1, 8). Cu toate că nicio persoană evlavioasă nu dorește un război fizic sau lumesc, Răul, personificat, cere o astfel de vreme de război.

Dacă creștinii doresc mai degrabă să se sustragă unui război lumesc, nu există o astfel de alternativă pentru războiul spiritual, care a existat odată cu căderea îngerilor. În această atmosferă beligerantă, El încă ne cheamă și ne îndeamnă ca, alături de El și împreună cu Apostolul Pavel, să luptăm „lupta cea bună”, să ne împlinim „alergarea” și să păzim „credința” (2Tim. 4:7). În acest sens, creștinii sunt soldați în armata lui Dumnezeu, Care e „un războinic” („Dominus quasi vir pugnator”), „un bărbat războinic”, מִלְחָמָה – *is milchama* (Ieș. 15:3)¹⁷. Astfel, atitudinea în fața păcatului nu este una pacifistă, ci e nevoie de o luptă pe viață și pe moarte. În fața dorinței diavolului de a ne distruge, trebuie să ne îmbrăcăm cu toată „armura lui Dumnezeu” (Efes. 6:11), atât cea defensivă, cât și cea ofensivă (Watson 2018, 336-337).

În versetele 9-13 sunt prezentate două lucruri care, deși sunt distincte, trebuie înțelese împreună: conflictul și mijlocirea. Hristos este Cel care mijlocește pentru noi, iar în măsura în care ne însușim aceasta, suntem capabili să învingem natura veche și, printr-o schimbare totală sau o înnoire a naturii celei vechi, să renaștem la „viață”. Nu trebuie să pierdem din vedere conflictul creștinului cu cele lumesti și să socotim că „cel credincios nu mai are de dus nicio luptă”. O astfel de atitudine ar însemna că nu am înțeles nimic din episodul „Amalec”: pericolul nu a încetat după distrugerea oștirilor lui faraon, ci lupta israeliților abia atunci a început (Mackintosh 2012, 202-203). Cel ce va vrea să trăiască evlavios, în Hristos, va fi supus persecuțiilor și atacat de dușmani, încât este necesar să fie totdeauna înarmat și neîncetat de veghe („să facă de gardă”, adică să privegheze), asemenea unui „soldat în taberele Domnului” (ORIGEN, EX., 315).

Cu ocazia acestei lupte, pentru prima oară, poporul ales se află în conflict cu un dușman exterior. Până acum, în Egipt (Ieș. 14:14), Domnul luptase pentru ei, însă, la Rafidim, Dumnezeu va lupta alături de (sau prin) Israel. În toate conflictele precedente, Dumnezeu a învins vrăjmașii poporului ales, care nu a trebuit să lupte, ci doar să „contemple triumful minunat al brațului ridicat al lui Iahve și să savureze roadele biruinței”. Aceasta este o prefigurare a luptelor creștinilor, unde Hristos luptă pentru ei, iar Duhul Sfânt luptă alături de ei (sau în ei). Simbolic, faraonul Egiptului și Abimelec simbolizează două puteri potrivnice vieții spirituale: primul este „piedica din calea ieșirii din Egipt”, iar celălalt este „piedica din calea umblării cu Dumnezeu” (Mackintosh 2012, 199-201).

¹⁷ Text tradus diferit în edițiile românești: „Domnul este viteaz în luptă” (BSS 1989, 84), „Domnul Cel ce surpă războaie” (BSS 2001, 94), urmând varianta Septuagintei, κύριος συντρίβων πολέμου.

Dacă, în pustie, potrivnicii poporului ales erau foamea și setea, muntele și marea, însă Dumnezeu, prin binecuvântata Sa ocrotire, i-a ajutat să depășească toate aceste piedici, de această dată, israeliții trebuie să lupte împotriva altor oameni (JOSEPHUS FLAVIUS, 134). Nici de această dată Dumnezeu nu-i lasă singuri în fața dușmanilor, căci Dumnezeu poruncește prin Moise organizarea contraofensivei militare.

Există o vreme când Domnul luptă pentru noi, însă, când devenim capabili, când mâncăm mană cerească (Euharistia) și bem apă din piatră (Botez), trebuie să ne așteptăm la luptăși să fim pregătiți de război (ORIGEN, EX., 319).

5. Israelii îi înving pe amaleciți

În timp ce oștirea israelită, „bărbații voinici” aleși și conduși de Iosua, ținea piept amaleciților, Moise, însoțit de Aaron și Or¹⁸, pe un „vârf de munte”, „cu toiagul lui Dumnezeu în mână” (Ieș. 17:9-10), stătea cu mâinile ridicate la cer. Am putea crede că soarta celor trei depindea de rezultatul luptei, dar situația era cu totul invers. Biruința israeliților sau a amaleciților nu depindea de vreo tactică militară sau de alte detalii care țineau de numărul soldaților sau de măiestria lor în luptă, ci, „atunci când Moise își ridică mâinile, biruia Israel, iar când își lăsa mâinile, biruia Amalec” (Ieș. 17:11). Însă, obosind Moise, căci mâinile i se „îngreuiau”, însoțitorii l-au așezat pe o piatră, pe care „au pus-o sub el” și, de-o parte și de alta, „îi sprijineau mâinile [...] până'n asfințitul soarelui” (Ieș. 17:12). Acesta a fost deci factorul decisiv care a dus la câștigarea bătăliei: gestul lui Moise, care a trebuit să fie ajutat de însoțitori pentru a se arăta că și el, deși vorbea față către față cu Dumnezeu și rugăciunile sale erau ascultate de Iahve, era un om, ca toți ceilalți, care obosea. Aflăm astfel că Dumnezeu i-a ajutat pe israeliți, prin Moise, care, la rândul lui, a trebuit ajutat.

Oboseala fizică a lui Moise (Ieș. 17:12), care a fost nevoit să se așeze pe o piatră, iar Aaron și Or au trebuit să-i sprijine mâinile, pregătește evenimentul descris ulterior, când socrul său îl sfătuiește să-și aleagă oameni destoinici pe care să-i pună căpetenii peste popor (Ieș. 18:18-23). Același termen descrie incapacitatea lui Moise de a-și împlini misiunea fără a-și împărți autoritatea, motiv pentru care sunt introduși în această narațiune atât Iosua, cât și Or (Brown 2007, 231). Când Moise s-a odihnit pe piatră, a prefigurat legea odihnindu-se pe Biserică. Legea avea mâini grele pentru că nu le oferea iertarea păcatelor celor ce greșeau, ci îi supunea unor îndatoriri cultice greu de îndeplinit (GRIGORIE CEL MARE, 276-277). Cele două ajutoare ale lui Moise capătă valori simbolice: Aaron este cuvântul, iar Or este lumina („răsăritul”, Usca 2002, 86), acestea reprezentând sprijinul oferit de cele două puteri indispensabile înțeleptului (PHILON, LEGI, 93). Se arată astfel că legea Vechiului

¹⁸ Numele acestui însoțitor al lui Moise este scris diferit în textul ebraic și în cel latin, unde apare forma *Hur*. Doar Septuaginta păstrează această formă. Unii cercetători îl consideră soțul lui Mariam (Usca 2002, 86), cumnatul lui Moise: Orus (JOSEPHUS FLAVIUS, 135).

Testament, susținută de Cuvântul lui Dumnezeu și transpusă în lumina taborică, își regăsește adevărata valoare și își descoperă rolul și scopul ultim pentru care a fost dată poporului ales, înainte chiar de Întruparea Mântuitorului. Astfel, această biruință asupra amaleciților poate să fie imaginea unei noi etape în ascensiunea sufletului, călăuzit de Fiul și de Sfântul Duh (ORIGEN, NUM., 172).

Episodul sprijinirii mâinilor lui Moise de către Aaron și Or lipsește în relatarea lui Filon, care aseamănă mâinile lui Moise cu „talgerele unei balanțe” care, „pe neașteptate”, și-au pierdut întreaga greutate, căci degetele au ținut locul aripilor și s-au ridicat, ca într-un zbor, rămânând în această poziție până au obținut victoria (PHILON, MOISE, 97-98).

Ațiunile, persoanele și lucrurile care iau parte la evenimentul istoric se împletesc fericit printre prefigurările Legii celei noi. Astfel, piatra simbolizează pe Hristos (temelia Legii vechi), mâinile lui Moise prefigurează Sfânta Cruce, Aaron este preînchipuirea preoției, Or este imaginea privegherii, iar continuarea luptei până la asfințit vestește timpul plinirii Legii în Hristos (Usca 2002, 86). Cu toate acestea, există diferență între tip și anti-tip. Aceasta este sesizată de Origen, care arată că Moise își ridică mâinile, nu și le întinde, precum Iisus, „care, înălțat pe cruce, va îmbrățișa cu brațele Lui întregul rotund al pământului” (ORIGEN, EX., 321).

Un contrast major poate fi construit dacă înțelegem acest eveniment istoric, proiectat în eshaton, de exemplu: între Hristos „stând pe tron” și Moise „stând pe munte cu mâinile ridicate”. Mâinile Mijlocitorului nostru nu obosesc niciodată și nici nu au nevoie de cineva care să le susțină. „Mijlocirea Lui nu are fluctuații”, nu încetează, nu slăbește niciodată (Mackintosh 2012, 204-205), căci „El trăiește pururea ca să mijlocească pentru noi” (Evr. 7:25).

Mintea (simbolizată aici prin Moise) trebuie susținută în ațintirea ei spre Dumnezeu de făptuirea înțelegătoare (care este Aaron) și de contemplarea cuvenită (închipuită aici de Or), precum, în Vechiul Testament, mâinile lui Moise, în războiul cu amaleciții (CALIST CATAFYGIOTUL, 472).

Așa cum nu israeliții i-au învins pe amaleciți, ci Iahve, Domnul va fi învingătorul și în războiul nostru spiritual. Poporul nu devenea mai tare pentru că Moise se ruga sau pentru că făcea semnul Crucii, ci pentru că numele lui Iisus era în fruntea luptei (PSB 2, 200). Victoria este rezultatul supunerii noastre față de Dumnezeu, care este steagul nostru (Watson 2018, 33), flamura (𐤀𐤍𐤃) noastră victorioasă. Jertfelnicul¹⁹ ridicat drept mulțumire lui Dumnezeu pentru ajutorul acordat în luptă a fost numit „refugiul (καταφυγή) Domnului” (PHILON, MOISE, 98) sau „Domnul este scăparea mea” (MLD 1991, 220).

¹⁹ Pentru rezultatul luptei cu amaleciții, pentru că pe câmpul de luptă nu a căzut nici măcar unul din poporul ales și „pentru cuvenita jertfă de mulțumire, Moise a înălțat un altar, invocându-l pe Biruitorul Dumnezeu” (JOSEPHUS FLAVIUS, 136).

La final, când cei dreapți și viteji trebuie răsplătiți, Dumnezeu le răspunde prin „faptele Sale”, aducând pe pământ „minunile” Sale: „punând capăt războaielor pân'la marginile pământului” (Ps. 45:9), prefăcând „săbiile în fiare de plug și lăncile în seceri”, căci neamurile nu vor mai „ridica sabie împotriva altui neam și ele nu vor mai învăța să se războiască” (Is. 2:4). În sensul acesta, observăm că Dumnezeu nu numai că a ajutat la câștigarea luptei cu amaleciții, dar El este Cel care va pune capăt tuturor războaielor când va instaura Împărăția Mesianică, unde domnește pacea.

6. Biruința asupra lui Amalec – simbol al puterii rugăciunii și al Sfintei Cruci

În tradiția iudaică, acest eveniment este un bun prilej pentru a se sublinia puterea rugăciunii (S1 2004, 236). În sensul acesta se amintește că, în timpul luptei, un fapt miraculos se petrecea cu brațele lui Moise, care deveneau, pe rând, când foarte ușoare, când foarte grele. Prin acest simbol se arată că unii aveau moștenire pământul și părțile inferioare ale lumii, în schimb israeliții – „părțile cele mai sfinte, eterul” (PHILON, MOISE, 97).

Relatarea războiului cu amaleciții a arătat că poporul lui Dumnezeu nu luptă cu armele, nici măcar mâinile nu și le folosesc pentru luptă, ci pentru rugăciune. În tradiția creștină, fără a se pune la îndoială efectele concrete și benefice ale rugăciunii, pentru creștini, ridicarea mâinilor lui Moise nu este altceva decât o prefigurare a Sfintei Cruci (S1 2004, 236).

La fel se întâmplă și în tradiția patristică, care nu face altceva decât să continue modelul pe care Iisus Hristos l-a folosit atunci când relata evenimente sau evoca persoane sau locuri din Vechiul Testament. Apoi, de la Sfinții Apostoli, literatura patristică a continuat să opereze cu o exegeză hristologică a Vechiului Testament, o modalitate prin care Hristos este prezent, în litera Cărții Sfinte, chiar și înainte de întrupare. Sfinții Părinți subliniază, în acest context, apariția semnului lui Hristos, acea „formă a crucii, prin care va fi adusă victoria” (TERTULLIAN, 92).

Și în ceea ce privește acest pasaj, dar cu precădere în majoritatea textelor vechitestamentare, literatura patristică afirmă fără echivoc că „semnul Crucii poate fi văzut peste tot”, dar mai cu seamă în ridicarea mâinilor. Acest gest suntem îndemnați și noi să-l facem cât de des, să ne rugăm, să ridicăm mâinile spre cer, asemenea lui Moise. Când demonii văd așa ceva, „înarmați” cu Crucea lui Hristos, se prăbușesc, asemenea lui Amalec (MAXIMUS OF TURIN, 250).

Prefigurarea Sfintei Cruci prin „ridicarea mâinilor” (AUGUSTIN, 156; GRIGORIE DE NAZIANZ, 222-223) lui Moise a fost o „jertfă de seară” (Ps. 140:2) prin care nu numai amaleciții, ci și toți dușmanii nevăzuți sunt înfrânți (ORIGEN, COMM., 299).

7. Concluzii

Evenimentul istoric al luptei dintre israeliți și amaleciți a fost cât se poate de real. Cu toate acestea, Amalec este și simbolul păcatului, cel care periclitează mântuirea oamenilor. După cum Amalec nu a îngăduit israeliților trecerea spre Țara Făgăduinței (AUGUSTIN, 156), nici păcatul nu va permite intrarea în Împărăția lui Dumnezeu. Un astfel de dușman poate fi înfrânt atâta timp cât mâinile lui Moise sunt ridicate, ceea ce prefigurează Sfânta Cruce, arma cu care păcatul poate fi biruit.

În timp ce Iosua lupta alături de israeliți împotriva amaleciților, pentru a câștiga bătălia, Moise a urcat pe vârful muntelui, stând cu mâinile întinse, sub forma unei cruci. Acestea sunt prefigurări ale luptelor pe care creștinii trebuie să le poarte zilnic, lupte cu păcatul, în care Hristos și semnul Crucii (prefigurate de Iosua și mâinile întinse ale lui Moise) sunt arme esențiale. Când mâinile lui Moise au obosit și acesta s-a așezat pe o piatră, Sfinții Părinți au văzut aici imaginea legii mozaice, care se sprijină pe Hristos, Capul Bisericii Noului Legământ. După cum Moise a fost nevoit să rămână până seara cu mâinile ridicate, pentru a câștiga războiul cu amaleciții, Hristos a rămas pe Cruce până seara, pentru a birui păcatele oamenilor.

Amalec își are rolul său în istoria poporului ales, care, scăpat de pericolul oștilor egiptene, a fost nevoit să-și reconstituie părerea și să înțeleagă că lupta lui nu s-a încheiat, ci abia acum începe. La fel se întâmplă și cu creștinii, care, pe tot timpul călătoriei lor pe pământ, au datoria de a nu se opri din lupta cu ispitele acestei vieți.

Bibliografie

A. Izvoare

BSS 2001 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, EIBMBOR, 2001.

BSS 1989 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, EIBMBOR, 1989.

LXX/BNT (Septuaginta) = *Old Greek Jewish Scriptures*, edited by Alfred Rahlfs, Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt/Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.

TM/WTT (Textul Masoretic) = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, K. Elliger, W. Rudolph et al. (eds.), Stuttgart, Deutsche Bibelstiftung, 1967-1977-1997.

B. Literatură secundară

AUGUSTIN = St. Augustine, *The Trinity* (Fathers of the church, 45), translated by Stephen McKenna, Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 2002.

Bergier, L'Abbé, *Dictionnaire de Théologie*, tome premier, Paris, Outhenin-Chalandre Fils Editeur, 1842.

Brown, Raymond E. et. al., *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură. Pentatehul*, vol. II, traducere de P. Dumitru Groșan, Târgu-Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2007.

- CALIST CATAFYGIOTUL = Calist Catafygiotul, *Despre viața contemplativă*, traducere, introducere și note de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, în col. „Filocalia”, vol. 8, București, EIBMBOR, 1979.
- DB = J. D. Douglas et al., *Dicționar Biblic*, traducere de Liviu Pup și John Tipei, Oradea, Editura „Cartea Creștină”, 1995.
- DB1 1995 = *Dicționar Biblic*, vol. I, A-H, traducere din limba franceză de Constantin Moisa, București, Editura Stephanus, 1995.
- DB3 1998 = *Dicționar Biblic*, vol. III, P-Z, traducere din limba franceză de Constantin Moisa, București, Editura Stephanus, 1998.
- DCI = J. Ch. Attias, Esther Benbassa, *Dicționar de Civilizație Iudaică*, Larousse, București, Editura Univers Enciclopedic, 1997.
- DDLB1 = Fulcran Grégoire Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, tome premier, première partie, Paris, Letouzey et Ané Editeurs, 1912.
- DDLB5 = Fulcran Grégoire Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, tome cinquième, première partie, Paris, Letouzey et Ané Editeurs, 1912.
- Fărăgău, Benjamin, *Exod*, Cluj-Napoca, Fundația „Istoria Binecuvântării”, 2012.
- Gill, John, *Exposition of the Bible*, <https://www.biblestudytools.com/commentaries/gills-exposition-of-the-bible/daniel-10-21.html>.
- GRIGORIE CEL MARE = Gregory the Great, *Forty Gospel Homilies* (Cistercian Studies Series, 123), translated by David Hurst, Kalamazoo, Michigan, Cistercian Publications, 1990.
- GRIGORIE DE NAZIANZ = St. Gregory of Nazianzum, *Select Orations*, în Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church (NPNF), second series, vol. 7, Oxford & New York, James Parker And Company & The Christian Literature Company, 1894.
- IOAN GURĂ DE AUR = Sf. Ioan Gură de Aur, *Comentar la Evanghelia de la Ioan*, Oradea, Editura Pelerinul Român, 2005.
- ISAIA PUSTNICUL = Cuviosul Isaia Pustnicul, *Donăzeci și nouă de cuvinte*, traducere pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, în *Filocalia*, 12, București, Editura Harisma, 1991.
- JOSEPHUS FLAVIUS = Josephus Flavius, *Antichități iudaice*, cărțile I-X, traducere și note Ion Acsan, București, Editura Hasefer, 1999.
- Mackintosh, C.M., *Explicații asupra cărților lui Moise. Exodu*, vol. 2, Editura GBV, București, 2012.
- MAXIMUS OF TURIN = Maximus of Turin, *Sermons* (Ancient Christian Writers, 50), translated and annotated by Boniface Ramssey, Mahwah, N.J., Newman Press, 1989.
- MLD 1991 = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars II. Exodus*, Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu et al., Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1991.
- ORIGEN, COMM. = Origen, *Commentary on the Gospel According to John* (Fathers of the church, 89), books 13-32, translated by Ronald Heine, Washington, D. C., The Catholic University of America Press, 1993.
- ORIGEN, EX. = Origen, *Omilii și adnotări la Exod*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere și note de Adrian Muraru, Iași, Editura Polirom, 2006.
- ORIGEN, NOMBR. = Origene, *Homelies sur les Nombres* (Sources chrétiennes, 29), introduction et traduction de Andre Mehat, Paris, Éditions du Cerf, 1951.
- ORIGEN, NUM. = Origen, *Homilies on Numbers*, translated by Thomas P. Scheck, Illinois, InterVarsityPress, Downers Grove, 2009.
- PHILON, LEGI = Philon din Alexandria, *Comentariu alegoric al Legilor Sfinte după lucrarea de șase zile*, traducere, introducere și note Zenaida Anamaria Luca, București, Editura Paideia, 2002.

- PHILON, MOISE = Philon din Alexandria, *Viața lui Moise*, traducere și note de Ion Acsan, București, Editura Hasefer, 2003.
- PSB 1 = *Epistola zisă a lui Barnaba* (Părinți și Scriitori Bisericești, 1), traducere, note și indici de pr. D. Fecioru, București, EIBMBOR, 1979.
- PSB 2 = Justin Martirul și Filozoful, *Dialogul cu iudeul Tryfon* (Părinți și Scriitori Bisericești, 2), traducere și note de pr. prof. Olimp N. Căciulă, București, EIBMBOR, 1980.
- PSB 6 = Origen, *Omiliile la cartea Iosua* (Părinți și Scriitori Bisericești, 6), traducere de pr. prof. Nicolae Neaga, București, EIBMBOR, 1981.
- PSB 29 = Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre viața lui Moise* (Părinți și Scriitori Bisericești, 29), traducere de pr. prof. Stăniloae și pr. Ioan Buga, București, EIBMBOR, 1982.
- S1 2004 = *Septuaginta*, vol. I, volum coordonat de Cristian Bădiliță et al., Colegiul Noua Europă, București-Iași, Editura Polirom, 2004.
- S6/II 2008 = *Septuaginta*, vol. 6/II, volum coordonat de Cristian Bădiliță et al., Colegiul Noua Europă, București-Iași, Editura Polirom, 2008.
- Stancu, Ioan, *Mic dicționar explicativ al Vechiului Testament*, București, Cartea Românească, 2018.
- TERTULLIAN = Tertullian, *Against the Jews*, în Dunn D. Geoffrey, *Tertullian (The Early Church Fathers)*, London and New York, Routledge Taylor and Francis Group, 2004.
- Usca, Ioan Sorin, *Vechiul Testament în Tălcuirea Sfinților Părinți, II, Ieșirea*, București, Editura Christiana, 2002.
- Watson, J. D., *Un cuvânt pe zi. Cuvinte-cheie din Vechiul Testament*, Oradea, Casa Cărții, 2018.